

УДК 94(477.74):2–726.1Гавриїл(Розанов):[027.7:378.4(477.74)]
DOI: [https://doi.org/10.18524/2707–3335.2025.1\(33\).331912](https://doi.org/10.18524/2707–3335.2025.1(33).331912)

Діанова Наталія Миколаївна

доктор історичних наук, професор

кафедри історії України

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний

університет імені К. Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 34, м. Одеса, 65020, Україна

тел.: (+38) 050 390 17 93

e-mail: ndianova777@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>

НАУКОВА СПАДЩИНА АРХІЄПІСКОПА ГАВРИЇЛА (РОЗАНОВА) У ФОНДАХ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Мета поданої статті полягає в аналізі науково-історичної спадщини Херсонського архієпископа, дослідника історії Південної України та українського козацтва Гавриїла (Розанова). Зазначено, що праці архієрея зберігаються у фондах Наукової бібліотеки ОНУ імені І.І. Мечникова і є не лише важливим джерелом для дослідження історії південного краю, але й раритетною цінністю, так як ніколи не перевидавались. Вони представлені окремими виданнями та публікаціями на сторінках «Записок Одесского общества истории и древностей». Це археографічні публікації та історичні дослідження, написані на основі зібраної автором потужної джерельної бази.

Ключові слова: наукова бібліотека, Гавриїл (Розанов), наукова спадщина, археографічні видання, козацька тематика, церковна історія.

Наукова бібліотека ОНУ імені І.І. Мечникова є справжньою скарбницею для дослідників історії півдня України XIX ст. У її фондах зберігається значна кількість унікальних джерел, які дозволяють певною мірою репрезентувати історичні сюжети, що мали місце у південному краї. Неабияку цінність серед них становлять праці деяких представників вищого духовенства, зокрема: архієреїв Гавриїла (Розанова), Інокентія (Борисова), Дмитрія (Муретова), Никанора (Бровковича), Порфирія Успенського; протоієреїв Сергія Петровського, Арсенія Лебединцева, Серафима Серафимова, Михайла Павловського, Олександра Клітіна та багатьох інших. Більшість із них стосуються церковної історії, проте деякі тісно перетинаються з історією світською, що надає додаткові можливості для більш повного відтворення минулого. Унікальність праць зазначених авторів полягає і в тому, що вони ніколи не перевидавались, а тому є раритетною цінністю.

У фондах бібліотеки знаходяться історичні твори архієпископа Херсонсько-Таврійської єпархії та її першого дослідника – Гавриїла (Розанова), які стали дорогоцінною перлиною серед інших джерел з історії Південної України. Вони представлені його археографічними публікаціями та історичними дослідженнями, які вийшли окремими виданнями або були опубліковані на сторінках «Записок Одесского общества истории и древностей». Приємно вражає коректне ставлення архієпископа до репрезентації історичних подій. Характерною особливістю його праць є відсутність особистої позиції стосовно поданого ним історичного матеріалу. Не будучи фаховим істориком, він уникав власної оцінки своїх науково-історичних досліджень, написаних завжди на основі потужної джерельної бази.

На книжкових полицях Наукової бібліотеки знаходяться книги Гавриїла (Розанова) археографічного спрямування. Роботу над ними він розпочав у Катеринославі, де упродовж 1828–1837 рр. очолював архієпископську кафедру. Це був час становлення евристичного етапу історико-археографічних студій, до якого активно долучився архієпископ. Він захопився евристичною роботою, націленою на пошуки письмових джерел і вивчення пам'яток старовини краю. Ним опрацьовано архіви духовної консисторії, Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря та багатьох церков Катеринославської єпархії, які лягли в основу науково-історичних публікацій з історії Півдня.

Першою з них стала праця Гавриїла «Історична записка про Самарський Пустинно-Миколаївський монастир», видана окремим накладом в Одесі у 1838 р. [6]. Вона займає належне місце у фонді Наукової бібліотеки і є важливим джерелом з історії козацтва, яке свідчить про нерозривний зв'язок українського козацтва з Православною церквою. Досліджуваний архієреєм Самарський монастир, заснований в період з 1672 по 1688 рр., був головною козацькою святиною й знаходився поблизу колишньої Самарської Паланки. При обителі існувала бібліотека, де зберігалися рукописні та друковані книги XVII–XVIII століть. Під час евристичної роботи у монастирі Гавриїлом опрацьовано значну кількість документів, які проливають світло на його історію упродовж XVII–XIX ст., взаємини із запорізькими козаками та господарську діяльність. Серед них – універсали, ордери і накази, 10 з яких були оригіналами, що засвідчено печатками Коша Запорозької Січі, які надсилались до монастиря кошовими отаманами. У процесі свого дослідження архієпископ ґрунтовно розглянув виділені ним два періоди в історії цієї обителі. Перший із них був періодом піднесення монастиря й тривав від його заснування до зруйнування Запорозької Січі. Він відзначався тісною взаємодією чернецтва із запорозьким козацтвом, яке забезпечувало захист монастирських володінь та господарства. До монастиря, з благословення настоятеля ієромонаха Феофана, у пошуках духовної благодаті приходили на схилі літ деякі козацькі старшини, які й були поховані на його кладовищі.

Гавриїл зазначив, що упродовж другого періоду свого існування монастир спочатку був приписаний до Києво-Межигірського монастиря (1777 – 1787 рр.), що негативно позначилось на його економічній діяльності. У подальшому (1787–1791 рр.) він знову отримав самостійність, а вже з 1791 р. належав дому Катеринославських архієпископів.

«Історична записка про Самарський Пустинно-Миколаївський монастир» принесла Гавриїлу статус кваліфікованого археографа, який уперше увів до наукового обігу значний комплекс законодавчо-розпорядчих актів козацької старшини. Вражає високий рівень наукового археографічного оформлення праці. У самому тексті автором наведена значна кількість уривків з документів не лише монастирського, але й консисторського архівів [16, с. 229–230]. Зазначений твір Гавриїла, написаний на основі принципу історичної об'єктивності, став цінним джерелом для подальших дослідників, у тому числі й професора В.О. Біднова, архієпископа Феодосія (Макаревського), академіка Д.І. Яворницького та інших.

У катеринославський період Гавриїл (Розанов) започаткував усну археографію в Україні – галузь історичної науки, яка займається збиранням, записом, збереженням, систематизацією і науковою обробкою усних історичних джерел. У 1831 р. архієпископ та ректор Катеринославської семінарії архімандрит Іоаков Вечерков познайомилися, а потім неодноразово зустрічалися з колишнім козаком Микитою Коржем. Вони з цікавістю слухали й записували його спогади про колишнє козацьке життя, Запорозьку Січ, її устрій, традиції, закони тощо. Микита Корж, попри майже 100-річний вік, зберіг ясний розум і чудову пам'ять. У своїх спогадах він яскраво розповів про правову систему на Січі, про звичай та обряди козаків, про їх зовнішній вигляд, одяг, зброю, характер та особливості повсякденного життя. Він підкреслив релігійність козаків та їхню любов до своїх православних храмів. Козацька Покровська церква вирізнялася пишністю та наявністю дорогоцінного церковного начиння, подарованого козаками. Звертається увага на традицію запорожців заповідати своє майно після смерті на користь церкви та монастиря [11, с. 39–40]. Колишній козак поділився спогадами про так зване «атакування» Запорозької Січі та її повне оточення російськими військами під командуванням генерала Текелі. Він вважав, що козацька старшина на чолі з отаманом П. Калнишевським прийняла правильне рішення про безпідставність опору. Її відправлено до Петербургу, а більшість козаків, завдяки своїй винахідливості, зуміли обманути пильність Текелі й покинути Січ. За свідченнями М. Коржа, Січ не була повністю зруйнована, але припинила своє існування як твердиня Війська Запорозького [11, с. 44–55].

З часом відредаговані записи лягли в основу рукописної книги Гавриїла (Розанова), яка містила цінні матеріали з історії запорозького козацтва, зберігаючи дух епохи й особливості української мови М. Коржа. Проте, за своєю тради-

ційною звичкою, архієпископ не поспішав із публікацією рукопису, зробивши з нього декілька копій. Він завжди давав написаному тексту деякий час полежати перед публікацією в шухляді робочого столу. Можливо архієпископ накопичував матеріали для подальшого дослідження історії українського козацтва.

Публікацію книги прискорив приїзд до Катеринослава у 1835 р. А. О. Скальковського, який будучи чиновником з особливих доручень Новоросійського генерал-губернатора М. С. Воронцова, отримав від нього завдання опрацювати місцеві архіви й знайти джерела для написання історії південного краю. Катеринославський архієпископ не лише познайомив дослідника з церковними архівами, але й з власним зібранням, зокрема й з рукописною книгою оповідань М. Коржа. Він подарував А. О. Скальковському її копію, яку той без дозволу Гавриїла, у скороченому варіанті, не посилаючись ні на автора, ні на джерело інформації, прибравши численні українізми й дещо спотворивши текст оригіналу, видав у 1838–1839 рр. в «Журнале Министерства Народного Просвещения» [19]. Під впливом такого непорядного вчинку, архієпископ змінив свої плани стосовно публікації рукопису й в 1842 р. видав його в оригінальному варіанті в Одесі окремим накладом. У передмові він надав короткі відомості про колишнього запорожця Микиту Коржа та про те, як і коли були записані його спогади. Цікаво, що А. О. Скальковський ніяк не відреагував на цю публікацію й не звинуватив Гавриїла у плагіаті. Він лише зазначив, що під час перебування у Катеринославі він працював у місцевих архівах і скористався послугами архієпископа Гавриїла, який зустрів його доброзичливо і надав практичну допомогу. Усю інформацію з історії краю у період 1751–1764 рр. він отримав із власного архіву архієпископа [21, с. IV]. Члени Одеського товариства історії і старожитностей, до якого належали обидва фігуранти, не висловили жодних сумнівів стосовно авторства Гавриїла [2, с. 274–275].

Опублікована архієпископом праця відразу отримала позитивну рецензію науковців, у тому числі: В. Біднова, Н. Полонської-Василенко, В. Григор'єва та інших. Зокрема, професор В. Григор'єв підтвердив, що колишній козак Микита Корж помер у 1835 р. у 104 роки в селі Михайлівка Катеринославської губернії, але до кінця свого життя зберігав здоров'я, прекрасну пам'ять і яскравість спогадів. Його розповіді покладено в основу роботи Гавриїла, який мав за мету зберегти їх для потомків, нічого не змінюючи, навіть вирази старого козака. Професор підкреслив, що видавши спогади М. Коржа окремою книгою, архієпископ допоміг воскресити для історії знищену Запорозьку Січ і врятувати її від забуття [14, с. 184–185].

Наступна праця Гавриїла (Розанова) – «Історична записка про закладення в Катеринославі соборного храму і початку самого міста» – присвячена історії заснування і початкового розвитку Катеринослава та будівництва кафедрального собору [5]. Як і усі інші, вона написана на основі документальних матеріалів. У подальшому як окремий розділ увійшла до основної праці архієпископа

з історії Новоросійського краю. Гавриїл не лише описав початкову історію храму, а й продовжив її своїми практичними діями. Завдяки його активним зусиллям у 1829 р. відремонтовано старий собор у Катеринославі, який перебував у досить непривабливому стані. У 1830 р. розпочалося будівництво нового кафедрального Преображенського собору на тому місці, де в 1787 р. закладено перший Катеринославський собор. Завдяки енергійності на наполегливості архієрея будівництво в 1834 р. було повністю завершено і вже 29 липня 1835 р. новий помпезний собор був урочисто освячений в присутності генерал-губернатора Новоросійського краю М. С. Воронцова та інших іменитих гостей. За ініціативою Гавриїла біля храму встановлено мармурову колону, знайдену ним на руїнах Херсонесу, яка служила прикрасою стародавньої християнської церкви.

Спорудження храму мало велике значення не лише для піднесення духовного життя населення міста, але й для його соціально-економічного розвитку. Про це з гордістю згадував архієпископ, зазначаючи пожвавлення торгівлі, активізацію розвитку промисловості та освіти, появу нових кам'яних церков і будинків [8, с. 109].

З 1837 р. розпочався новий етап у науковій роботі Гавриїла (Розанова), пов'язаний з його призначенням архієпископом новоутвореної Херсонсько-Таврійської єпархії. В Одесі архієрей отримав новий імпульс для своєї багатовекторної роботи. Це позитивно відбилось на його освітянській та науковій роботі. Зокрема, архієпископ ініціював заснування жіночого монастиря при Одеській Архангело-Михайлівській церкві з першим в імперії училищем для навчання та виховання малолітніх дівчаток-сиріт і доньок священнослужителів. Це викликало неабиякий інтерес у суспільстві й значні пожертви на будівництво. Основними меценатами стали графиня Роксандра Едлінг (у дівоцтві Стурдза), її брат – відомий православний теолог Олександр Стурдза та купець III гільдії Іван Ільїч Ростовцев. У цілому близько 100 осіб пожертвували на будівництво 83 639 крб. асигнаціями. Урочисте освячення новозбудованого монастиря та дівочого училища при ньому відбулося 9 травня 1844 р. Освіту при монастирі могли отримати дівчатка-сироти віком від 7 до 12 років. Вони мали вивчати релігійні та світські дисципліни, в тому числі: арифметику, коротку російську граматику, історію, географію, малювання, рукоділля тощо. По досягненні 17 років випускниці могли вийти заміж за церковнослужителів або стати черницями й залишитись при монастирі. Ґрунтовну історію розбудови монастиря та дівочого училища архієпископ виклав у своїй «Історичній записці про жіночий одеський з дівочим училищем монастир, прочитаній в день його урочистого відкриття 9 травня 1844 року» [4]. Ця опублікована праця стала важливим джерелом для дослідження розвитку духовної освіти в Одесі та південному регіоні.

Під час перебування на чолі Одеської кафедри Гавриїл (Розанов) став одним із співзасновників і другим дійсним членом Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС). Його приваблювали значні наукові перспективи ОТІС, мета якого полягала в розповсюдженні історичних і археологічних відомостей про Новоросійський край та Бессарабію (нині територія Південної України). Це передбачало пошуки й дослідження писемних джерел, збір географічних і статистичних відомостей про край та публікація результатів здійсненої роботи [22, с. 28]. Для оприлюднення археологічних та історичних відомостей та наукових досліджень у 1844 р. Товариством започатковано наукове видання – «Записки Одесского общества истории и древностей», яке видавалося до 1919 рр. За цей час вийшло друком 33 томи «Записок». Це оригінальне багатотомне видання зберігається у фондах Наукової бібліотеки і являється великою науковою та бібліографічною цінністю.

У перших 5-ти томах «Записок» вагомо представлений науковий доробок Гавриїла (Розанова). Історичне значення його публікацій полягає в тому, що автором введено до наукового обігу значний комплекс джерел, знайдених під час евристичної роботи в монастирських та церковних архівах. До того ж, архієпископ започаткував традицію видання історичних джерел на сторінках «Записок». Уже в першому томі цього наукового видання (1844 р.) опубліковано три праці архієпископа. Перша з них – «Грамота Петра I-го, 14 октября 1704 года», пов'язана з археографічним напрямом роботи Гавриїла (Розанова) [13]. Це копія документу, який знайшов Гавриїл та передав до Товариства. Сам оригінал Товариству відшукати не вдалося, а декілька примірників копій знаходились у приватних осіб. Після порівняння деяких із них з'ясувалось, що варіант, наданий Гавриїлом, був найбільш точним і мав найменшу кількість помилок і неточностей, допущених при переписуванні з оригіналу. Тому саме він був опублікований у «Записках ОТІС». Дана публікація має лише один компонент археографічного оформлення документа – заголовок, та це не позбавляє її наукової цінності.

У цьому ж томі була опублікована праця Гавриїла «Переселення греків з Криму до Азовської губернії та заснування Готфійської й Кафійської єпархії», яка є важливим джерелом для вивчення процесу іноземної колонізації Південної України. Будучи написана на основі документальних джерел, вона детально відтворює процес переселення греків з Криму на південноукраїнські землі, розглядає історію грецької православної церкви в Криму в кінці XVIII ст. Автор відзначив, що протягом 1778–1779 рр. з Криму вийшло 20 тисяч греків, які попри несприятливі обставини та хвороби, зуміли добратися до відведених ним земель і заснувати там 23 селища та місто Маріуполь [9, с. 200–203]. Гавриїл залишився вірним своїй позиції й обмежився лише викладенням документальних фактів, що надавало його роботі більшої об'єктивності. Він не аналізував ні умови переселення греків, які уряд своєчасно не виконав, ні труднощі, яких

вони зазнали на шляху до відведених їм земель. Проте все ж висловив думку стосовно доцільності грецького переселення. Він охарактеризував становище грецьких переселенців на новому місці як незадовільне, що спричинено не бажанням адаптуватися до нових умов життя та інтегруватися у навколишнє середовище. Вони продовжували розмовляти татарською мовою, так як грецьку знали далеко не всі, а мову місцевих жителів не вивчили. Греки не проявляли особливих зусиль ні в господарській діяльності, ні в торгівлі й значно програмували економічним показникам німецьких колоністів.

Архієпископ приділив увагу історії грецької православної церкви та утворенню мініатюрної Готфійської та Кафійської єпархії, митрополитом якої російський уряд призначив Ігнатія (Газадінова), враховуючи його заслуги у вирішенні питання щодо переселення до Росії кримських греків. У чотирьох православних храмах, споруджених у Маріуполі, греки розмістили церковні цінності, вивезені ними із залишених кримських церков. У соборному храмі, освяченому в ім'я св. Харлампія, знаходилась велика кількість срібного стародавнього начиння, у Богородицькій церкві – давньогрецька ікона Божої Матері.

Митрополит Ігнатій був розчарований поведінкою своїх співвітчизників і поступово віддалився від них. Готфійська та Кафійська єпархія проіснувала дуже короткий проміжок часу – лише до смерті митрополита (1786 р.), виконавши свою основну місію – залучення греків на землі Південної України. У подальшому вона увійшла до складу Слов'янської і Херсонської єпархії.

Третя праця Гавриїла (Розанова), опублікована у першому томі «Записок ОТІС» – «Залишки християнських цінностей в Криму. Повіт Феодосийский» – має яскраво виражене історико-церковне спрямування й присвячена опису християнських церков Кримського півострова [7]. Появі цієї публікації передували польові дослідження архієпископа на кримських землях, здійснені ним на прохання академіка Російської академії наук П.І. Кеппена, який займався дослідженням історії та етнографії Криму. Після проведеної роботи архієпископ надіслав йому «Список стародавніх грецьких церков на Кримському півострові, які існували та існують нині». Разом із своїми помічниками Гавриїл ґрунтовно описав 94 стародавні церкви, серед яких були діючі, напівзруйновані та ті, від яких залишились руїни або лише спогади старожилів. Згодом, у 1844 р. він опублікував частину матеріалів, які стосувалися Феодосійського повіту. Проте дослідження стародавніх грецьких церков мало для архієпископа скоріше науковий, а не практичний інтерес. Адже він не ставив за мету відродження описаних ним християнських святинь Криму, які знаходилися в межах ввіреної йому єпархії [15, с. 36–37]. ґрунтовно проведена робота лягла в основу опублікованої наукової праці, яка стала унікальним джерелом для вивчення церковної історії Криму середини XIX ст. та розробки історико-християнської та археологічної карти півострова.

У другому томі «Записок ОТИС» (1848 р.) опубліковано працю Гавриїла (Розанова) «Хронологічно-історичний опис церков єпархії Херсонської і Таврійської», де архієпископ здійснив спробу дослідити церкви ввіреної йому єпархії відповідно до хронологічного принципу [12]. Він виділив п'ять періодів існування Херсонської єпархії, починаючи з 1752 р. і закінчуючи 1835 р. Наукова цінність дослідження полягає в тому, що автор не лише описав церкви в зазначений період, але й навів коротку історію заснування міст на її території та їх заселення. Він гармонійно поєднав церковну і світську історію періоду колонізації та початкового етапу розвитку Новоросійського краю.

Розвиток християнства в Таврії Гавриїл поділив на дві епохи: до і після приєднання Криму до Росії. Проте наведені ним відомості про християнські храми Таврії являються далеко не повними. Автор описав лише 37 діючих на 1837 р. церков, не торкаючись при цьому давньогрецьких храмів.

У 1848 р. Гавриїл змушений був залишити Одеську архієрейську кафедру в зв'язку з призначенням архієпископом Тверської єпархії. Але й там він не залишав наукової діяльності, результати якої надсилав для публікації до Товариства. Третій том «Записок ОТИС», виданий у 1853 р., містить дві праці Гавриїла. Перша із них є публікацією документа із козацької тематики – «Всепіддане повідомлення імператриці Катерині II, генерал-поручика Текелія, про знищення Запорозької Січі» [3]. Це копії наказів, виданих впродовж 1 травня – 1 липня 1775 р. генерал-поручиком Текелі та генерал-майором Райзером, які містять план оточення та знищення Січі. Зазначений документ має лише заголовок, а легенда, коментарі та примітки – відсутні, що не позбавляє його наукової цінності. Адже він дає можливість репрезентувати шлях пересування та дії російського військового загону під час штурму Січі. Зазначено, що росіяни захопили військову артилерію, запаси боєприпасів, канцелярію та все майно Коша. Кошовий отаман П. Калнишевський, писар І. Глоба і суддя П. Головатий були заарештовані. Архієпископ звертав увагу на той факт, що генерал Текелі написав своє донесення імператриці 6 липня 1775 р. із табору при Січі, яка вже була фактично зруйнована. Опублікований документ становить історичний інтерес і в контексті дискусії, яка виникла серед науковців на зламі XIX–XX ст. стосовно зазначеної проблеми. Зокрема, А. О. Скальковський дотримувався концепції, що «генерал-поручик Текелій 5 червня 1775 р. вступив на Січ, заарештував старшину і конфіскував її майно. При цьому він розорив Січ так, що жодної балки не залишилось на місці» [20, с. 196].

В. О. Біднов вважав, що це не зовсім відповідає дійсності, так як не було зруйнування Січі в прямому розумінні цього слова. Спочатку її перейменовано в м. Покровське і вона стала осередком тимчасового правління на чолі з підполковником Норовим, а з 21 липня 1776 р. там було відкрито канцелярію Слово'янської провінції. Все майно козацької старшини та куренів перейшло до російської державної скарбниці. Лише через п'ять років, після

перенесення адміністративного центру до Нікополя, козацькі будівлі були зруйновані, а Покровське перейшло у власність генерального прокурора князя Вяземського [1, с. 59–60].

На сторінках третього тому «Записок ОТИС» опубліковано працю Гавриїла «Уривок оповідання про Новоросійський край із оригінальних джерел почерпнутий», яка стосується дослідження історії південного краю від заснування Нової Сербії (1751 р.) до утворення Катеринославського намісництва (1786 р.) [8]. На основі викладених історичних джерел архієпископу вдалося ґрунтовно дослідити особливості територіального устрою регіону на різних етапах його розвитку, процес заселення, заснування та розвиток міст, духовне управління та будівництво православних храмів. Належна увага приділена історії церковних храмів Запорозької Січі та Старо-Кодацького монастиря в період існування Січі та після її знищення. Науковий інтерес становлять наведені автором статистичні дані щодо кількості церковних храмів і духовних навчальних закладів. У цій роботі гармонійно поєднані сюжети світської та церковної історії, що дає можливість більш повно відтворити загальну картину історичних процесів на південноукраїнських землях.

Продовженням історії Південної України знайшло своє відображення у другій частині цього твору, який під назвою «Продовження нарисів про Новоросійський край» був опублікований у п'ятому томі «Записок ОТИС» у 1863 р. уже помертню [10]. Хронологічні межі дослідження автор значно розширив – вони охоплюють період з 1787 по 1837 рр. Це дало можливість архієпископу простежити урбанізаційні процеси в краї, розглянути заснування та розбудову міст, насамперед Катеринослава, Вознесенська, Одеси та інших. Увага приділена будівництву козацького Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря. Заслуговує на увагу тематико-хронологічна послідовність наведених дослідником джерел і неупереджене ставлення до наведених історичних подій.

Після смерті Гавриїла ОТИС вшанувало його пам'ять і відзначило заслуги перед церквою та історичною наукою. На засіданні Товариства 14 жовтня 1858 р. протоієрей С. Серафимов прочитав некролог дійсного члена Гавриїла, колишнього архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського, в якому відзначено здобутки архієпископа та його значний внесок у розвиток православ'я, духовної освіти та науки [18].

Двотомна збірка матеріалів з історії Південної України, зібрана свого часу архієпископом Гавриїлом, у 1868 р. була передана до Одеського товариства історії і старожитностей і опублікована у сьомому томі його «Записок» [17]. За дорученням Товариства детальний опис збірки і вступну примітку зроблено С. А. Серафимовим. Перший том представлено переліком документів із 128 позицій, які охоплюють період із 1738 по 1799 рр. Другий том містить 69 позицій, які відносяться до першої половини XIX ст. Розташовані в хронологічному порядку документи майже не викликають нарікань, маючи пере-

важну більшість компонентів такого елементу археографічного оформлення як заголовки [23, с. 206–207].

Таким чином, можемо стверджувати, що в Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова зберігається унікальна колекція раритетних історичних праць архієпископа Гавриїла (Розанова). Вони представлені окремими виданнями та публікаціями на сторінках «Записок Одесского общества истории и древностей». Серед наукового доробку архієпископа є опубліковані документи, археографічні та історичні дослідження, написані на основі зібраної ним потужної джерельної бази. Тематично вони стосуються церковної та світської історії південного регіону. Значну увагу автор приділяв дослідженню історії українського козацтва.

Збереження наукової спадщини архієрея дає можливість здійснити аналіз його науково-історичних праць, які є цінним джерелом з історії Південної України. Результати проведеного дослідження можуть бути використані при вивченні історії України в цілому та південного регіону зокрема. Оригінали історичних праць Гавриїла (Розанова) є важливою науковою та бібліографічною цінністю Наукової бібліотеки.

Список використаної літератури

1. Біднов В. О. «Атакування» Запорозької Січі 1775 р. (з нагоди 150-літніх роковин зруйнування Січі) / В. Біднов // Літ.-наук. вісн. – Прага, 1925. – Кн. 9. – С. 51–70.
2. Беднов В. К характеристике местных литературных нравов (С. А. Никитин и его «Екатеринославская старина» / В. Беднов // Летопись Екатеринослав. учен. арх. комис. – 1912. – Вып. 8. – С. 265–298.
3. Гавриил, архиепископ. Всеподанейшее донесение императрице Екатерине II. Генерал-поручика Текелия об уничтожении Запорожской Сечи / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // Зап. Одес. о-ва истории и древностей (ЗООИД). – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 587–589.
4. Гавриил, архиепископ. Историческая записка о женском одесском с девичьем училищем монастыре, читанная при собрании посетителей в день торжественного его открытия 9 мая 1844 года / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический). – Одесса : Гор. Тип., 1844. – 51 с.
5. Гавриил, архиепископ. Историческая записка о заложении в Екатеринославе соборного храма и начале самого города / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический). – Одесса, 1846. – 39 с.
6. Гавриил, архиепископ. Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический). – Одесса : Гор. Тип., 1838. – 64 с.
7. Гавриил, архиепископ. Остатки христианских древностей в Крыму. Уезд Феодосий / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 320–328.
8. Гавриил, архиепископ. Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3 – Отд. 1. – С. 79–129.
9. Гавриил, архиепископ. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфрийской и Кафийской епархии / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 197–204.
10. Гавриил, архиепископ. Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837-й год / Гавриил (архиеп. Тверской и Кашинский) // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 420–490.
11. Гавриил, архиепископ. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический). – Одесса, 1842. – 94 с.
12. Гавриил, архиепископ. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / Гавриил (архиеп. Херсонской и Таврической) // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 140–210.

13. Грамота Петра I, 14 октября 1704 г. / находка и подг. Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 351–372.
14. Григорьев В. [Рецензия] / В. Григорьев // Москвитянин. – М., 1842. – Ч. 6, № 11. – С. 184–185. – Рец. на кн.: Устное повествование бывшего запорожца, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842. 198 с.
15. Діанова Н. М. Діяльність православних архієреїв Херсонської єпархії (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія / Н. М. Діанова. – Одеса : Одес. нац. ун-т І. І. Мечникова, 2022. – 206 с. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://surli.cc/gyltpp> (дата звернення: 10.04.2025).
16. Журба О. І. Культурна та історико-археологічна діяльність архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) в Південній Україні / О. І. Журба // Дніпропетр. іст.-археогр. зб. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 220–238.
17. Сборник Гавриила, архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического // ЗООИД. – Одесса, 1868. – Т. 7. – С. 305–320.
18. Серафимов С. Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический / С. Серафимов, прот. // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – Отд. 3. – С. 919–953.
19. Скальковский А. Изустные предания о Новороссийском крае / А. Скальковский // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1838. – Т. 18, кн. 6. – С. 487–513; 1839. – Т. 18, кн. 2. – С. 171–202.
20. Скальковский А. А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – Одесса : тип. А. Шульце, 1885. – Ч. 1. – 329 с.
21. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса : Гор. Тип., 1836. – Ч. 1. – 288 с.
22. Устав Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1839. – 17 с.
23. Хмарський В. М. Археологічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей / В. М. Хмарський. – Одеса : Астропринт, 2002. – 400 с. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://surli.li/efznuy> (дата звернення: 10.04.2025).

References

- [1]. Bidnov V. O. «Atakuvannia» Zaporozkoi Sichi 1775 r. (z nahody 150-litnikh rokovyn zruinuvannia Sichi) [The ‘Attack’ of the Zaporozhian Sich in 1775 (on the occasion of the 150th anniversary of the destruction of the Sich)]. *Literaturno-naukovy visnyk [Literary and scientific bulletin]*, Prague, 1925, kn. 9. pp. 51–70.
- [2]. Bednov V. K kharakteristike mestnykh literaturnykh нравов (S. A. Nikitin i yego «Ekaterinoslavskaya starina») [To characterise local literary mores (S. A. Nikitin and his «Ekaterinoslavskaya starina»)]. *Letopis Yekaterinoslavskoy uchenoy arkhivnoy komissii [Chronicle of the Ekaterinoslav Scientific Archival Commission]*, 1912, no. 8, pp. 265–298.
- [3]. Gavriil, arkhiepiskop. Vsepoddaneysheye doneseniye imperatritse Yekaterine II. General-poruchika Tekeliya ob unichtozhenii Zaporozhskoy Sechi [Report to Empress Catherine II. Lieutenant-General Tekeliy about the destruction of the Zaporizhian Sich]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey (ZOOID) [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]*, Odesa, 1853, no. 3, pp. 587–589.
- [4]. Gavriil, arkhiepiskop. Istoricheskaya zapiska o zhenskom odesskom s devichyem uchilishchem monastyre, chitannaya pri sobranii posetiteley v den torzhestvennogo yego otkrytiya 9 maya 1844 goda [Historical note about the convent with maiden’s school in Odessa, read at the meeting of visitors on the day of its solemn opening on 9 May 1844]. Odesa, 1844, 51 p.
- [5]. Gavriil, arkhiepiskop. Istoricheskaya zapiska o zalozhenii v Yekaterinoslave sobornogo khrama i nachale samogo goroda [Historical note on the foundation of the cathedral church in Yekaterinoslav and the beginning of the city itself]. Odesa, 1846, 39 p.
- [6]. Gavriil, arkhiepiskop. Istoricheskaya zapiska o Pustynno-Nikolayevskom Samarskom monastyre [Historical note on the Pustynno-Nikolayevsky Samara Monastery]. Odesa, 1838, 64 p.
- [7]. Gavriil, arkhiepiskop. Ostatki khristianskikh drevnostey v Krymu. Uyezd Feodosiy [Remains of Christian antiquities in the Crimea. Theodosia district]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey (ZOOID) [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]*, Odesa, 1844, no. 1, pp. 320–328.
- [8]. Gavriil, arkhiepiskop. Otryvok povestvovaniya o Novorossiyskom kraye iz originalnykh istochnikov pocherpnuty [An excerpt of a narrative about the Novorossiysk region from original sources]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey (ZOOID) [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]*, Odesa, 1853, no. 3, otd. 1, pp. 79–129.

- [9]. Gavriil, arkhiepiskop. Pereseleniye grekov iz Kryma v Azovskuyu guberniyu i osnovaniye Gotfiyskoy i Kafiyiskoy yeparkhii [Resettlement of Greeks from Crimea to the Azov province and foundation of the Gothic and Kafia diocese]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey (ZOOID) [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]*, Odesa, 1844, no. 1, pp. 197–204.
- [10]. Gavriil, arkhiepiskop. Prodolzheniye ocherka istorii o Novorossiyskom kraye. Period s 1787 po 1837-y god [Continuation of the sketch of history about the Novorossiysk Territory. The period from 1787 to 1837]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey (ZOOID) [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]*, Odesa, 1863, no. 5, pp. 420–490.
- [11]. Gavriil, arkhiepiskop. *Ustnoye povestvovaniye byvshego zaporozhtsa, zhitelya Yekaterinoslavskoy gubernii i uyezda, seleniya Mikhaylovki, Nikity Leontyevicha Korzha [Oral narrative of Nikita Leontievich Korzh, former Zaporozhian, resident of Ekaterinoslav province and district, Mikhailovka village]*. Odesa, 1842, 94 p.
- [12]. Gavriil, arkhiepiskop. Khronologiko-istoricheskoye opisaniye tserkvey yeparkhii Khersonskoy i Tavricheskoy [Chronological and historical description of the churches of the diocese of Kherson and Tavricheskaya diocese]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey (ZOOID) [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]*, Odesa, 1848, no. 2, pp. 140–210.
- [13]. Gramota Petra I, 14 oktyabrya 1704 g. [Charter of Peter I, October 14, 1704] / nakhodka i podgotovka Gavriil (arkhiepiskop Khersonskiy i Tavricheskoy). *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey (ZOOID) [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]*, Odesa, 1844, no. 1, pp. 351–372.
- [14]. Grigoryev V. [Retsenziya na knigu *Ustnoye povestvovaniye byvshego zaporozhtsa, Nikity Leontyevicha Korzha*] [Review of the book *Oral narration of a former Zaporozhian, Nikita Leontievich Korzh*]. *Moskovityanin [Muscovite]*, 1842, p. 6, no. 11, pp. 184–185.
- [15]. Dianova N. M. *Diialnist pravoslavnykh arkhieieiv Khersonskoi yeparkhii (kinets XVIII – pochatok KhKh st.): monohrafiya [Activities of the Orthodox bishops of the Kherson Diocese (late XVIII – early XX centuries)]*. Odesa, 2022, 206 p. Available at: <https://surli.cc/gyltpp> (accessed: 10.04.2025).
- [16]. Zhurba O. I. Kulturna ta istoriko-arkheohrafichna diialnist arkhieiepyskopa Havryila (V. F. Rozanova) v Pivdennii Ukraini [Cultural, Historical and Archaeographic Activities of Archbishop Gabriel (V. F. Rozanov) in Southern Ukraine]. *Dnipropetrovskiy istoriko-arkheohrafichnyi zbirnyk [Dnipropetrovsk Historical and Archeographic Collection]*, Dnipropetrovsk, 1997, no. 1, pp. 220–238.
- [17]. Sbornik Gavriila, arkhiepiskopa Yekaterinoslavskogo, Khersonskogo i Tavricheskogo [Sbornik Gavriila, arkhiepiskopa Yekaterinoslavskogo, Khersonskogo i Tavricheskogo]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey (ZOOID) [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]*, Odesa, 1868, no. 7, pp. 305–320.
- [18]. Serafimov S. Gavriil, arkhiepiskop Yekaterinoslavskiy, Khersonskiy i Tavricheskoy [Gabriel, Archbishop of Yekaterinoslav, Kherson and Taurida]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey (ZOOID) [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]*, Odesa, 1863, no. 5. otd. 3, pp. 919–955.
- [19]. Skalkovskiy A. Izustnyye predaniya o Novorossiyskom kraye [Oral traditions about the Novorossiysk region]. *Journal of the Ministry of Public Education*, 1838, iss. 18, no. 6, pp. 487–513; 1839, iss. 18, no. 2, pp. 171–202.
- [20]. Skalkovskiy A. A. *Istoriya Novoy Sechi, ili poslednego Kosha Zaporozhskogo [History of the New Sich, or the last Kosh]*. Odesa, 1885, p. 1, 329 p.
- [21]. Skalkovskiy A. *Khronologicheskoye obozreniye istorii Novorossiyskogo kraya [Chronological review of the history of the Novorossiysk Territory]*. Odesa, 1836, p. 1, 288 p.
- [22]. *Ustav Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey [Charter of the Odessa Society of History and Antiquities]*. Odesa, 1839, 17 p.
- [23]. Khmarskiy V. M. *Arkhieohrafichna diialnist Odeskoho tovarystva istorii i starozhytnostei [Archeographic activities of the Odessa Society of History and Antiquities]*. Odesa, 2002, 400 p. Available at: <https://surli.li/efznuy> (accessed: 10.04.2025).

Надійшла 15.04.2025 р.

Dianova N. M.

Doctor of Historical Sciences,

Professor at the Department of History of Ukraine

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky

26 Staroportofrankivska St, Odesa, 65020, Ukraine

tel.: (+38) 050 390 17 93

e-mail: ndianova777@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>

**SCIENTIFIC HERITAGE OF ARCHBISHOP
GAVRYIL (ROZANOV) IN THE FUNDS OF THE SCIENTIFIC
LIBRARY OF ODESA NATIONAL UNIVERSITY NAMED
AFTER I. I. MECHNIKOV**

The purpose of this article is to analyze the scientific and historical heritage of the archbishop of Kherson, researcher of the history of the Southern Ukraine and the Ukrainian Cossacks Gavryil (Rozanov). The methodology basis of the publication is based on the principles of historicism, objectivity and systematicity. It is noted that the works of the bishop are stored in the funds of the Scientific Library of the I. I. Mechnikov ONU and are not only an important source for researching the history of the southern region, but also a rare value as they have never been republished. They are presented in the separate editions and publications on the pages of the "Notes of the Odesa Society of History and Antiquities". There are archeographic publications and historical studies written on the basis of a powerful source base collected by the author. Thematically they relate to the church and secular history of the southern region, including the Ukrainian Cossacks.

Gavryil became one of the first founders and a full member of the Odesa Society of History and Antiquities. A significant number of his works were published on the pages of the Society's "Notes", where he initiated the tradition of publishing historical sources on the history of the Ukrainian Cossacks. The original multi-volume edition of "Notes" is kept in the collections of the Scientific Library and is of the great scientific value. Preservation of the scientific heritage of Gavryil (Rozanov) makes it possible to archive the desired result by finding the analyze of his scientific and historical works. The results of practical value can be used in the study of the history of Southern Ukraine. The scientific library managed to preserve the originals of the historical works of Gavryil (Rozanov), which are bibliographical value and an important source for studying the history of the southern region.

Keywords: scientific library, Gavryil (Rozanov), scientific heritage, archeographic publications, Cossack themes, church history.